

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 82.09 І. Франко:398.21(=161.2)

«ПЕРВІСНІ ФОРМИ КНЯЗІВСЬКО-ЛИЦАРСЬКОГО ЕПОСУ»: БИЛИНОЗНАВЧІ ЗАУВАГИ ІВАНА ФРАНКА

Святослав ПИЛИПЧУК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
Інститут франкознавства,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000*

Героїчний епос українців формувався під безпосереднім впливом суспільно-історичних обставин. Події, які найбільше вразили народну свідомість, мали визначальний вплив на долю етносу, знайшли серйозний відгомін у фольклорі. Буйні подвиги княжих часів було оспівано у билинному епосі, який під впливом різних обставин на території України зберіг лише окремі релікти, натомість на півночі Росії, головню на Олонеччині, ця давня традиція досить добре затрималася. Чимало вчених ламало голову над питанням, чому твори, які описують події української історії, властиво Київоруської держави, занепали на їх питоному ґрунті, а законсервувалися далеко поза генетично питомих ареалом побутування. Чимало слухних міркувань до якісного наукового висвітлення цієї фольклористичної загадки та й щодо інших важливих билинознавчих проблем висловив І. Франко.

Під час розгляду питання про реальні обставини формування билинного епосу І. Франко намагався зважити усі «за» і «проти», вибудовувати свої висновкові твердження на основі аналізу «живого» фольклорного матеріалу. Саме через опрацювання значного пласту уснословесних творів учений спостеріг певні перетворювальні процеси, які вплинули на зміну формату народної традиції. Події пізніших епох, коментував дослідник, своєю актуальністю та значущістю затінили призабуті ратні подвиги героїв княжих часів. В епіцентрі уваги героїчного епосу опинилися нові теми, нові проблеми полонили народну свідомість. Центральне місце цілком об'єктивно зайняло питання героїчної боротьби з турками і татарами. Зважаючи на цю обставину, І. Франко писав: «Різні деталі цієї боротьби вже в XV ст. стали предметом народних епопей, які відтак розвивались дедалі буйніше, аж до того, що давні героїчні пісні (очевидно, Франко мав на увазі передусім билини. – С. П.) були ними або ж витіснені й канули в забуття, або ж поглинуті й перероблені відповідно до нових умов» [7, т. 29, с. 125]. Справді,

переосмислення «первісних форм князівсько-лицарського епосу», зумовлене зміною культурно-історичних координат на теренах України, призвело майже до цілковитого «затирання» билинних форм і зростання на їх підмурівку нової епічної традиції, суголосної із духом часу, запитами суспільства. Однак, попри те, що у природному середовищі зростання билини перейшли на стадію спогадів про жанр, то на півночі Росії вони знайшли «нову батьківщину» й упродовж багатьох століть активно функціонували, хоча й втрачали поступово органічний зв'язок зі своїми прототипами, адаптуючись до місцевих реалій, як на рівні світоглядно-ідеологічного підкладу, так і на рівні поетичних оздоб. Відтак, задля наукової справедливості, зважаючи на реальний стан справ, до жанроназви билина І. Франко часто додавав означення «північноруська», «великоруська», «російська». Це, звісно, не означає, що він відмовляв українцям у причетності до становлення оригінального фольклорного явища. Дослідник усвідомлював, що тексти, зафіксовані у XVIII–XX століттях у північних губерніях Росії, хоч і зберегли у генеральних рисах первісний енергетичний заряд, однак під впливом часу і нових реалій досить сильно змінилися і з генетично українського словесного продукту трансформувалися у російський.

Хоча вивчення билинної традиції і не входило до пріоритетних завдань фольклористичної програми І. Франка, науковець у низці студій і принагідних зауваг засвідчив неабияку компетентність у розумінні сутності жанру, продемонстрував добру обізнаність із основними билинознавчими студіями, лаконічно прокоментував своє розуміння різних дослідницьких концепцій. Оригінальні спостереження над «старинами» український учений не розвинув до розгорнутої проблемної статті, а лише короткими висловлюваннями обґрунтував свої ідеї щодо розуміння суті давньоруського епосу. Відсутність значного зацікавлення питаннями билинознавства у завжди проникливого І. Франка можна частково пояснити тими ж аргументами, що їх навів М. Грушевський під час з'ясування причин вельми пасивної наукової рецепції старин у студіях українських учених. Отож, у четвертому томі «Історії української літератури» М. Грушевський резонно стверджував: «Коли вирисувалася в перших своїх зарисах великоруська епічна традиція так званих билин, українські дослідники в особах Максимовича, Бодянського, Костомарова вдоволились побіжними замітками, що ся епічна традиція зародилась на Україні, але вигасла під натиском нових переживань, інтересів і тем, які захопили суспільність в епоху народної боротьби з польсько-шляхетським режимом. Сконстатувавши неіснування у українців сеї дружинної епічної традиції, вони заспокоїлись на антитезі великоруських билин і українських дум козацької доби, не думаючи ставити собі питання, яке ж місце в розвою української устої поезії займала колись ся епічна традиція, котру нині бачимо в посіданні великоруського народу?» [2, с. 6].

Основні билинознавчі дослідження українських та російських дослідників І. Франко ретельно студіював і не раз вступав у предметну дискусію щодо певних питань, на які мав власну думку, що не раз ішла в розріз із загальноприйнятою. Приміром, львівський учений категорично не погоджувався з висновками В. Стасова про билини як суцільне «наслідування», як запозичку із усної та писемної традиції східних народів. Водночас, задля збереження наукової справедливості, І. Франко визнавав: «не можна заперечити,

що численні мотиви з фольклору цих народів (туранці, турки, татари, калмики, перси) увійшли до російських билин» [7, т. 29, с. 125]. Часткову справедливість пошуків поза простором національної традиції І. Франко нерідко визнавав, хоча вважав, що для тверджень про сторонні вкраплення неодмінно потрібно вибудувати переконливу доказову базу, засновану на фактах, а не гіпотетичних здогадах. Прикладом Франкової толерації «теорії запозичення» (звичайно йшлося про незначний чужорідний ресурс у лицарсько-дружинному епосі) можна вважати його думки з приводу праці Сергія Шамбінаго «Старини о Святогоре и поэма о Калевипоэге». «В отсій статті, – занотував І. Франко, – д. Шамбінаго знімає серпанок таємничості [...], вказуючи, що головні мотиви “старини” про Святогора та й деяких інших “старин” новгородського циклу взяті з естонських епічних пісень про естонського героя-велетня Калевіпоега» [7, т. 34, с. 427]. І далі додавав: «... треба признати, що головне ядро д. Шамбінаго вилуцив щасливо і раз на все відібрав ґрунт усяким міркуванням про прастару, дохристиянську традицію в тих піснях» [7, т. 34, с. 428].

На низку праць з поля билинознавства І. Франко відгукувався рецензіями, в яких пропонував не тільки протокольний перелік здобутків і недоглядів автора, а й вважав своїм науковим обов'язком висловити чимало конструктивних пропозицій, продуктивних ідей, які б відкрили нові обрії пізнання творів аналізованої формації. У вже згадуваній короткій критичній оцінці праці С. Шамбінаго «Старина о Святогоре и поэма о Калевипоэге», окрім фахового окреслення основних положень студії, відзначення новаторських спостережень російського ученого, І. Франко паралельно запропонував короткий огляд формування і розвитку билинознавчої традиції, відзначив зміну тенденцій у вирішенні центральних питань жанру. На початковій стадії наукового засвоєння билин, коли тільки-но відкрито було цей, як би висловився відомий поет «давньоруського золота повен», багатий поклад «старин», утвердилися думка про жанр як «оригінальний виплід народного великоруського генія». Цей погляд особливо жваво підтримували Орест Міллер та Федір Буслаєв¹, які, за словами І. Франка, мовленими не без іронії, «широкі потоки красноріччя розпускали [...], любуючися героями тих пісень як геніальними виплодами великоруського народного генія, як відгуками прастарої руської традиції!» [7, т. 34, с. 426]. Також І. Франко негативно ставився до того, що згадані автори «з певністю говорили про міфічні праруські вірування, закопані в тих віршованих повістях, про “старших”, дохристиянських, і молодших богатирів, про їх антагонізм, що мав бути відгуком перелому, доконаного в житті руського народу заведенням християнства!» [7, т. 34, с. 426].

В об'єктиві наукової уваги І. Франка опинилася також стаття С. Шамбінаго «Древнерусское жилище по былинам», що її 1900 року було опубліковано у ювілейному збірнику на пошану В. Міллера. Автор праці коротко висловив основні міркування щодо історії становлення жанру, які у подальших студіях розвинув і докладніше обставив фактами.

¹ Основні положення своїх билинознавчих пошуків, здійснених у руслі міфологічної школи, О. Міллер виклав у розлогій монографії «Илья Муромец и богатырство Киевское» (СПб., 1870), а Ф. Буслаєв у праці «Отзыв о сочинении В. Стасова “Происхождение русских былин”» (СПб., 1870).

Дослідницька стратегія російського ученого вельми заімпонувала Франкові. Отож, він прихильно висловився про наукові висліди згаданої студії і підтримав доречність провадити аналогічні дослідження над «нашими старими піснями». «Метод Шамбінаго» полягав у ретельному аналізі побутових деталей у билинах. У згаданій статті, зокрема, йшлося про порівняльне вивчення описів житла у «старинах» та історико-археологічних пам'яток. На основі такого компаративного студіювання матеріалу фольклорист вибудував низку висновкових тверджень: «1) помешкання змальоване в билинах згідно з історичною дійсністю; 2) се помешкання – то багатий дім XVI–XVII в. [...] 3) остаточна редакція билинних описів, а тим самим і билинних текстів загалом була ділом скоморохів XVI–XVII в. [...] 4) форма і зміст билин, які дійшли до нашого часу, виробились остаточою в XVI–XVII в.» [7, т. 33, с. 111]. Ці висновки І. Франко вважав достатньо аргументованими, поділяв їх, а, відтак, опирався на них під час наукового коментування билинної традиції. Дослідження С. Шамбінаго, властиво, такий докладний текстологічний розбір билинних творів, який запропонував російський фахівець, за твердженнями І. Франка: «...роблять кінець фантазуванню про прастаре походження билин, про їх прастару форму і т. д.» [7, т. 33, с. 111]. Водночас, український учений заради наукової справедливості не забув зазначити, що остаточне пізнє редагування билинних текстів не витіснило абсолютно елементів давніших. «Певна річ, – наголошував з цього приводу І. Франко, – в ті билини, які ми знаємо тепер, ввійшло немало елементів значно старших від XVI в. Але, знаючи таке пізнє їх сформування, ми будемо знати, що старші елементи в них перейшли пізнішу, може й не одну переробку, комбінувалися з новішими і втрачали свій первісний характер» [7, т. 33, с. 111]. Можливо, саме усвідомлення «втраченого первісного характеру» билин охолодило вченого від дальшого уважного та поглибленого вивчення цієї верстви епічної творчості крізь призму українського субстрату, законсервованого в них. Цікаво згадати, що й «досвідний» у вказаному питанні М. Грушевський, знаний своєю твердою позицією в обстоюванні потреби відчитувати українську старовину в билинах, зізнавався, що подолав чимало вагань і зрештою пройшов тривалий шлях еволюції, поки дійшов до усвідомлення потреби саме такого «україноцентричного» підходу. Поступ у вирішенні цього складного питання М. Грушевський описував так: «обробляючи свій перший курс історії України, я не наваживсь ужити билинної традиції для історичних реконструкцій» [2, с. 28], «при другім виданні Історії України в 1904–1905 рр. я був відважнішим і притяг деякі билинні мотиви до ілюстрації історичної традиції, але в цілості визначити її українську підставу не рішився» [2, с. 28], і врешті дійшов переконання: «від билинної великоруської традиції і при сучаснім стані билинних студій можна взяти чимало такого, що з певним приближенням, з певною імовірністю характеризує стан героїчної традиції в українських землях переходових віків» [2, с. 29].

Новим словом у дослідженні давньоруського народного епосу, новим імпульсом, який змусив поглянути на билини під новим кутом зору, з більшою об'єктивністю та науковою виваженістю, стала праця В. Стасова «Происхождение русских былин» (1868). Автор виступив з на той час «еретичною думкою», адже обґрунтовував (інколи щоправда не надто переконливо), що «старини» в своїй основі запозичені, є «слабою,

уривковою копією епічних пісень різних фінських та турецьких племен» [7, т. 34, с. 426], а конкретніше запевняв: «...как в отношении состава, так и подробностей, наши былины – довольно тощий и сильно кастрированный экстракт восточных поэм и песен» [6, № 1, с. 99]. Позитивний вплив ідей В. Стасова І. Франко вбачав у тому, що саме з ініціативи автора праці «Происхождение русских былин» розпочався процес розгерметизації билинознавчих студій: цінний архаїчний матеріал почали розглядати у широкому світовому контексті, застосували порівняльно-історичну методикку, спрямовуючи дослідницьку увагу на з'ясування точок дотику зі східною та західною народною епікою. З такого погляду відкривалася перспектива об'єктивно оцінити багатий билинний репертуар і на основі переконливих аргументів свідчити про оригінальність певного мотиву, його реальний історичний підклад та водночас оприявнювати сторонні «запозички», відстежувати зовнішні чинники впливу, які у силовому полі національної епічної традиції часто докорінно змінювали свою первісну ідейно-смыслову наснаженість і максимально достосовувалися до запитів народу-реципієнта. Важко не погодитися із Франковими заувагами про те, що В. Стасов значно перебільшив роль сторонніх впливів, гіперболізував відсоток запозичених елементів. Приміром, під час аналітичного розбору билини про Садка російський дослідник, окрім того, що навів низку сюжетів схожих давньоіндійських (брахманських та буддійських) легенд, а й безапеляційно заявив: «У всій цій оповіді, крім деяких зовнішніх атрибутів побуту, немає нічого не тільки новгородського, але і навіть взагалі руського, як за походженням, так і за дітями... Усе чуже, все прийшло у нашу пісню зі Сходу» [6, № 3, с. 229]. Дайджест усіх найдражливіших висловлювань В. Стасова зібрав Ф. Буслаєв у праці «Отзыв о сочинении В. Стасова “Происхождение русских былин”» [4]. Знаний дослідник фольклору у розгорнутій шістдесятисторінковій рецензії заповзявся довести ненауковість, до певної міри абсурдність методологічної стратегії В. Стасова, який «все порівнює зі всім». Аби унаочнити штучність, маніпулятивність студій такого типу, Ф. Буслаєв вдався до використання дослідницьких принципів В. Стасова і довів, що за пропонованою схемою можна підтвердити східне походження будь-якого твору.

У лаконічній та водночас концептуальній рецензії на працю А. Лободи «Русские былины о сватовстве» І. Франко досить різко висловився про популярні підходи до тлумачення генези та принципів коментування билинного епосу. Як і автор рецензованої студії, львівський учений критикував однобічність, обмеженість і «завуженість» винятково міфологічного, міграційного чи тільки історичного пояснення богатирського епосу. Він, зрештою, підтримав вельми прийнятні методологічні рекомендації авторитетного М. Дашкевича, висловлені в «отзыве» на працю В. Міллера «Экскурсы в область русскаго народного эпоса», номіновану на здобуття премії графа Уварова. У цій розгорнутій розвідці-рецензії автор, властиво, обмірковував наукову невиправданість свідомого обмеження дослідницького інструментарію засадничими пунктами однієї вихідної ідеї. До такого помітного ущільнення дослідницького простору, на жаль, як констатує М. Дашкевич, вдався В. Міллер, зводячи усі свої наукові пошуки до підтвердження початкового міркування про визначальний вплив східної епічної традиції (через посередництво половців) на формування билин. М. Дашкевич, натомість, не відмовляючись

від часткової доречності саме такого дослідницького прямування, все ж зазначив, що абсолютно безпідставним є ігнорування принципу історичного коментування «старин», з'ясування їх міфологічного підкладу, тощо. Однак і ці можливі першопочаткові складові, вважав дослідник, не вичерпують увесь арсенал дієвих чинників, що мали більш-менш вагомий вплив на утвердження богатирського епосу. З цього приводу М. Дашкевич писав: «Теории историческая, мифологическая, – заимствования, самостоятельно возникающих аналогий в разных эпосах, не исчерпывают и не уясняют всех явлений зарождения и развития быльевого эпоса, даже если бы были прилагаемы совместно к объяснению последнего» [3, с. 74].

Не могла не імпонувати Франкові науково виважена дискусія А. Лободи із В. Міллером, в якій київський учений систематично спростовував часто вельми сумнівні, натягнуті спроби московського колеги переконати, начебто найдавніша верства богатирського епосу має тільки риси північноруського племені (природа, побут, світогляд), а спеціально відтворює новгородські реалії. У вступній частині праці «Русские былины о сватовстве» А. Лобода заперечив тезу про те, що билини малюють винятково картини природи півночі Росії, доводить, що пропоновані у билинах пейзажні відступи вповні відповідають картинам природи Київської землі. Утім, треба визнати, що й у Франковій фольклористичній практиці були моменти, коли він мав сумніви щодо того, чи є у билинах зостанки їх первісного українського духу. У деяких працях І. Франко із неприхованим скептицизмом ставився до можливості використовувати билини як надійне джерело пізнання особливостей давньоукраїнської лицарсько-дружинної поезії, а за її посередництвом і історичного антуражу IX–XIII століття, адже був переконаний (на це знаходив чимало доказів як через особистий дослідницький досвід, так і через серйозні аргументації колег-фольклористів), що за століття побутування відбулося вельми багато кардинальних різнорівневих змін, аналітичний розбір яких дає підстави говорити радше про новий тип «великоруського словесного продукту», зложеного у XVI–XVII століттях, аніж як про твори, що є органічним продовженням давньої епічної традиції Київської Русі. З цього приводу дослідник підкреслював: «Сконстатовано поперед усього, що більшість “старин” має на собі побутовий колорит не дохристиянської, не вічевоудільної Русі, а Московщини XVI або й XVII в.» [7, т. 34, с. 427].

Систематично І. Франко цікавився новинками на полі наукового опрацювання билинного епосу. У своїх коротких заувагах він не тільки надавав широкого розголосу тій чи іншій праці, а й водночас підкреслював вагомість її висновків, вплив на дальший хід билинознавчої аналітики. Окрім «голосних» праць знаних фольклористів (Ф. Буслаєв, О. Веселовський, М. Дашкевич, В. Келтуяла, А. Лобода, Л. Майков, О. Міллер, В. Міллер, Г. Потанін, В. Стасов, М. Халанський, С. Шамбінаго та ін.), учений вивчав і менш відомі студії, вилущуючи з них зерно наукової істини. Приміром, І. Франко запропонував рецепцію низки статей зазначеної проблематики, що побачили світ у збірнику на честь В. Міллера. Зокрема, згадано публікацію з відповідним науковим коментарем нового тексту «Беломорская былина о походе новгородцев на Югру в XIV в.», статтю П. Мілюкова «Что такое “море Вирянское” и “город Леденец” билины о Соловье Будимировиче?» та повну «дуже цінних уваг» працю О. Маркова про билину відому під назвою «Камское побоище».

Український учений коротко засвідчив обізнаність із працями, пов'язаними із фіксацією і коментуванням билинного епосу. І. Франко покликався на збірку з 1619 року, що її було записано для англійського збирача Річарда Джемса і віднайдено щойно на початку XX століття в Англії. Також не оминув увагою дослідник славнозвісну збірку Кірші Данилова, що стала своєрідним підмурівком для розгортання билинознавчих студій, стимулювала процес фіксації нових текстів.

Під час наукової рецепції билин І. Франко висловив низку контроверсійних думок, суперечливих і неоднозначних міркувань. Передусім, несподіваними видаються Франкові реляції про пізні штучне і винятково російське походження «старин», категорично висловлені у незавершеній і не друкованій за життя автора «Історії української літератури». Запропоновані у рукописі твердження ідуть у розріз не лише із достатньо обґрунтованою українською науковою традицією (йдеться, головню, про студії М. Максимовича, О. Бодяньського, М. Костомарова, О. Потебні, М. Драгоманова та М. Грушевського), а й попередніми і пізнішими роздумами самого дослідника. Є підстави вважати, що поспішні висловлювання українського ученого були наслідком впливу особливо популярної на той час концепції про мандрівний характер билинної традиції. Розвиток згаданої концепції супроводжувався появою значної кількості досліджень, у яких автори навперейми намагалися довести «мандрівну» суть билинних мотивів, їх первісне тюркське, нормандське чи індійське походження. Отож, очевидно, віддаючи данину моді, покладаючись на досвід знаних спеціалістів-билинознавців і глибше не вникаючи у розлогу фахову літературу, І. Франко на сторінках зазначеної праці заперечив питомий «руський» характер билин, вважаючи, «що того великоруського епосу на Україні ніколи не було, що він постав у Північній Русі в XIV і XV віках, довкола московських володарів або в шумі новгородського життя, постав із книжкових і літописних джерел, які дали для нього лиш імена князів та невеличкі натяки про історичні факти, і з зайшлого, мандрованого легендарного та повістєвого матеріалу були уложені фаховими співаками, скоморохами, що їх співанням заробляли собі на життя» [7, т. 40, с. 220].

Немалий вплив на появу такого типу висловлювань і взагалі послаблення Франкової ініціативи досліджувати українську старовину у билинному репертуарі мав М. Драгоманов. У низці фольклористичних студій київський учений наполегливо стверджував, що цей пласт усної словесності зовсім не варто сприймати як достовірне джерело «характеристики життя міщан і дружини старого Києва», бо великою помилкою є «характеризувати старе київське жите по билінам Володимирового цикля, в котрих нема нічого українського, крім географічних імен» [5, с. 5]. М. Драгоманов коментував також причини занепаду, а згодом і цілковитого зникнення «старин» на українських теренах. «...Відсутність же коло Києва билін, – писав дослідник, – поясняєя давністю часу і тим, що події та особи пізнішої демократичної епохи козацької закрили в пам'яті народу події та особи епохи княжо-дружинної» [5, с. 13]. Говорячи про своєрідне «перекривання» давноминулої билинної героїки свіжими враженнями «демократичної епохи козацької», М. Драгоманов все ж заважив, що «сліди великоруського богатырського епосу на Україні» частково збереглися. У листі до О. Міллера (цю епістолу М. Павлик

опублікував у першому томі «Розвідок...»), який аргументовано «обновив» увагу до питання про українську основу богатирського епосу, М. Драгоманов, не приховуючи ноток сумніву щодо успішного вирішення проблеми, зазначив: «...питане про сліди великоруського богатирського епосу на Україні таке важне, що хоч як-б були надії на его добре рішенє (курсив мій. – С. П.), годі не признати обов'язком для українських етнографів збирати й публікувати всякі відомости до сего хоч би які дрібні» [5, с. 88]. І далі, сповняючи «обов'язок українського етнографа», винотував хоч і не багатий, однак цікавий фольклорний матеріал, пов'язаний із реліктами билинної традиції в Україні.

Помітну контроверсійність поглядів І. Франка можна пояснити такою ж неоднозначністю міркувань авторитетних билинознавців. Непевність дослідницьких позицій у студіях про билини пояснювалася відсутністю тривких, непохитних вихідних аксіоматичних положень у розумінні генези жанру. Одночасне паралельне активне функціонування декількох гіпотез, на підтвердження кожної з яких щоразу знаходилися нові аргументи, зумовило відсутність єдиного дослідницького русла, часто зводило на хибні шляхи. Те, наскільки примхливою виявилася доля наукового коментування билин, добре проілюстрував М. Грушевський. Апелюючи до билинознавчого досвіду В. Міллера (йдеться про дві студії ученого «Екскурсы в область русскаго народного епосу» (1892) та «Наблюдение над географическим распространением билин» (1894)), який спершу «раптом поновив стару теорію Стасова про залежність билинних тем від східних первовзорів» [2, с. 26], а невдовзі виступив із протилежною гадкою «новгородського походження більшості билинного репертуару, і то походження доволі пізнього, післятатарського» [2, с. 26], М. Грушевський слушно сконстатував: «Такі крайності в інтерпретації, такі кочування авторитетного дослідника на протязі яких-небудь двох-трьох років від одної гіпотези до другої, майже протилежної, лишили по собі [...] враження хиткості дотеперішнього досліду, надмірне навіть почуття непевності самого ґрунту – билинної традиції» [2, с. 27].

Іван Франко 1912 року інтенсивно працював над вивченням найдавнішого українського літопису. Під час ґрунтовного розбору цього джерела учений досить аргументовано обстоював ідею первісної поетичної форми цієї історико-літературної пам'ятки. Коментуючи, якою саме мала би бути ця поетична форма, дослідник покликався на билинний епос, що в багатьох рисах зберіг основні засади лицарсько-дружинної поезії. І. Франко підкреслював українське (південноруське) походження такого поетичного укладу вірша, генетично закладене у «старинах». Відтак, науковець писав: «Проходячи епізод за епізодом нашого найстаршого літопису, я переконався, що вони майже всі [...] зложені віршами, не силабичними, але тонічними, з нерівним числом складів, але з досить рівномірним числом наголосів, так званим музикальним розміром, у якому чергуються вірші з 3, 4 і 5 наголосів. Сей розмір досить докладно відповідає розмірові великоруських епічних пісень, так званих билин, який таким способом являється витвором не великоруського племені, а прастарою віршовою формою, витвореною в Південній Русі правдоподібно не пізніше X століття» [7, т. 6, с. 11]. Зважаючи на висловлені міркування, в яких І. Франко вкотре виразно підтвердив українську основу билинного епосу вже не тільки на рівні змісту, а й у площині поетичного укладу, категоричні зая-

ви з «Історії української літератури» 1909 року видаються щонайменше нелогічними і непослідовними, такими, що пояснюються, очевидно, не так некомпетентністю, як тими зумовленими хворобою прикрими обставинами, в яких опинився дослідник, завжди налаштований працювати на максимумі людських можливостей.

Та форма, в якій збереглися билини, на переконання І. Франка, дуже різнилася від своїх прототипів. Багатвікова історія побутування жанру у середовищі значно відмінному від того, яке було в час його творення, під впливом різних чинників (як історичних, так і літературних) билини значно трансформувалися, докорінно змінили свої ініціальні ідейно-естетичні параметри. Український дослідник намагався окреслити дієві чинники очевидної зміни первісної системи координат билинного епосу. Серед найбільш суттєвих І. Франко виокремлював зміну етноментального середовища та значний вплив «епосів» інших народів. Отож, він писав: «Творчому генієві [...] українсько-руського племені належить [...] зложення первісної форми князівсько-лицарського епосу, що завмер з часом у пам'яті українського народу а заховався, хоч значно виблідлий, попсований і протягом віків підмішаний іншими, християнсько-апокрифічними, орієнтально-степовими або західними лицарськими елементами, в пам'яті північного племені під назвою “старин”, або “билин”» [7, т. 31, с. 343].

На прикладі билин І. Франко намагався довести, що «печать національного духу» знаходить свій вираз навіть у тих жанрах, які під впливом різних обставин змінили «прописку». Українська (південноруська) «закваска» билин, особливо ж їх найдавнішої верстви, виявляється у загальній світоглядній настроєвості, унікальному вільнодумному пафосі зазначеного пласту героїчного епосу. «І коли билини так званого Володимирського циклу, хоч забуті в Південній Русі, все ж таки і в теперішній формі велять догадуватися, що в часі їх творення вся маса народу живо цікавилася справами держави, то в пізніших творах північноруського племені ми вже не бачимо ані інтересу, ані розуміння тих справ, а віднаходимо ті прикмети знов – у козацьким лицарським епосі, у думках» [7, т. 31, с. 342–343]. Аби підкреслити контраст формування уснословесної традиції на «полудневій» та північній Русі І. Франко додавав: «Південне плем'я, живучи в лагіднім кліматі, заховало свобідніші відносини до власті, більшу живість, чутливість і поетичну фантазію; воно було ближче культурних центрів Заходу і Півдня і могло більше користати від них. Натомість північне плем'я серед важких відносин виробило у себе більшу твердість, деспотизм, недвижність і ексклюзивність. Південно-руських вояків характеризує особиста ініціатива і героїзм, спільні “Слову о полку Ігоревім” і билинам; північно-руських – пасивний послух і незломна вірність» [8, с. 168]. До слова мовити, ці рядки було вилучено із реценції на «Історію літератури» О. Пипіна у 31 томі п'ятдесяти томного зібрання творів.

Іван Франко розвивав ідею спадкоємності традиції: те, що на півночі Росії збереглося й існувало за інерцією, на теренах України знайшло органічне вдосконалене продовження у думовому епосі. Наскільки первісно закладені у билинах інтенції були незрозумілими для пізніших носіїв цієї поезії, головню, через незнання реальних обставин їх творення (це згодом призвело до втрати логіки викладу, долучення казкового елемента і взагалі відвертого шаржування початково реалістично-історичних картин), запримітив ще

О. Веселовський, який у монографії «Южнорусские былины» доводив прикладами сильно викривлене розуміння реалій киеворуської доби, а подекуди їх незнання. Приміром у билині про «Михайла Даниловича», яка в Україні збереглася у формі легенди про «Михайлика і Золоті ворота», як аргументовано зауважив О. Веселовський, зовсім не взято до уваги типове протистояння між волею княжою і волею боярської ради (воно виразно збережене в українській легенді), що призводить до представлення князя Володимира у ненайкращому світлі, як бездумного деспотичного правителя, який через власні немотивовані амбіції велить ув'язнити малолітнього лицаря, що оборонив Київ від величезної ворожої сили. «Отрезанные от почвы, – стверджував на цій підставі російський дослідник, – на которой они создались, отделенные целыми веками от исторических отношений, которые воплотились в них впервые, они поневоле должны были исказить их в уровень с новой исторической средой и той общественной и природной обстановкой, в которой им суждено было доживать свою вековую жизнь» [1, с. 38].

Ширше розглянути прикметні риси билин, зокрема з'ясувати, наскільки докладно зберегли вони особливості «княжесько-дружинного епосу», І. Франко планував у своєму університетському лекційному курсі «Історії літератури руської». Дослідник мав намір крізь призму північноруських текстів розширити джерельну базу для висвітлення тенденцій розвитку «світської поезії», засвідчити, що, попри багатовікову віддаленість від часу формування, ці твори в деяких моментах законсервували початковий заряд давньоруського мистецтва поетичного. Окрім билин, цей заряд, на думку ученого, зостався і в інших уснословесних жанрах, як поетичних (колядки, щедрівки, гаївки), так і прозових (казки, легенди, перекази). Відтак, у XVIII пункті I семестру «плану викладів» Франко писав, що зосередиться на «княжесько-дружинному епосі, слідах його в піснях народних і казках южноруських і в билинах північноруських» [7, т. 41, с. 25]. Князівсько-лицарський епос, вже в іншій праці переконував І. Франко, в українській уснословесній традиції хоч і не зберігся у первісному вигляді, однак знайшов своє продовження в інших формах, засвідчивши плінність розвитку народного слова: «...відгуки сеї старої доби, які досі полишилися в устах українсько-руського народу (в колядках, деяких казках, місцевих легендах і т. ін.), і котрі ще більше стверджують думку про безперервність культурно-історичного розвою українсько-руського народу на тім самім ґрунті, на котрім перед 1000 роками витворився перший центр цивілізації, політичного з'єднання і національної самосвідомості всього руського племені» [7, т. 31, с. 343].

У фольклористичній практиці І. Франка одним із важливих аспектів якісного прочитання твору, а крізь його призму й жанру загалом, був докладний текстологічний аналіз. Під час розбору окремого зразка дослідник виявляв неабияке вміння осягати незримі поетичні субстанції твору, розкривати глибокий інтерпретаційний потенціал, накреслювати перспективні аспекти дальшого розгортання студій. Що ж до билин, то І. Франко, зважаючи, мабуть, на переконаність у малій імовірності віднайти в них «пожиточні причинки» для пізнання історії України та рідної словесності, не надто часто вдався до «безпристрасного вистудіювання текстів» «старин». Однак знаходимо у його доробку гарну пробу докладної оцінки билини про Святогора. У лаконічному

викладі сюжетної колізії билини І. Франко зупинився на опорних пунктах твору, його ключових епізодах, тих визначальних моментах, без яких твір втрачає оригінальний колорит. Коментуючи билинний текст про Святогора, того героя, який «найчастіше бував предметом міфологічно-символістичних спекуляцій», львівський дослідник писав: «Се був головний репрезентант “старших богатирів” дохристиянської традиції, таємничий велетень, що живе на “святих горах” і не може прийти на рівнинну Русь, бо тут задля його сили земля не могла б його носити. Він похваляється здвинути цілу землю, ховає до кишені головного героя пізнішої генерації Іллю Муромця і гине або наслідком своєї перехвалки, підносячи “тягу земну”, або іншим чудесним способом, з жарту лягаючи у труну, надібану на дорозі, та не можучи вже встати з неї» [7, т. 34, с. 427]. Не випадково І. Франко наголосив на епізодах з «перехвалкою» та «домовиною», бо вони до певної міри унікальні, себто не зустрічаються у фольклорній традиції інших народів, і найімовірніше є, як здогадувався учений, продуктом «самостійного оброблення» теми.

Іван Франко намагався розглянути билини у контексті епічної традиції інших народів і через порівняльний дослід оприявнити риси спільні та відмінні. За спостереженнями дослідника, найближчими «щодо форми і тону» до зразків «великоруського богатирського епосу» є сербські юнацькі пісні. Увиразнюючи оту «формальну» і «тональну» наближеність, І. Франко писав: «В одних і других той сам спокій, тот сама подрібність живопису, тот сама крайня об'єктивність в представленні, котра творить пісню, не лишаючи в ній ніякої індивідуальної прикраски, нічого такого, щоби могло нагадувати самого творця» [7, т. 26, с. 58]. Водночас, після того, як дослідник коротко окреслив суголосність двох епічних традицій, він одразу ж заакцентував на тих критеріях, які їх розмежовують і на основі яких формується неповторна аура національного епосу. Відтак, І. Франко підкреслював: «... під зглядом змісту і історичного значення сербські юнацькі пісні дуже різняться від великоруських билин, а се іменно тому, що й обставини життя у одного а другого народу зовсім відмінні» [7, т. 26, с. 58]. Ілюструючи артикульовану тезу про різний триб життя обох народів і про різне історичне значення билин та юнацьких пісень, учений підкреслював, що події сербського епосу у народному середовищі сприймаються як актуальні і сучасні, натомість рецепція билинної героїки нагадує далекий спогад про колишні, призабуті казково-фантастичні подвиги богатирів.

Чимало зусиль І. Франко доклав, аби популяризувати жанр билин, зробити його доступним для широкого кола читачів. Через публікацію зразків давньоруського епосу дослідник сподівався привернути увагу до цього унікального уснословесного пласту не лише пересічних українців, а й фахівців-фольклористів, які могли б запропонувати неупереджений якісний аналіз творів крізь призму їх виразної української основи. Доказом активної роботи І. Франка у вказаному напрямі є численні епістолярні звернення до А. Кримського з проханням переслати переклади низки билин для новоствореного журналу «Житє і слово». У листі від 7 жовтня 1893 року львівський учений звернувся до молодшого колеги, аби той якнайшвидше надіслав українською мовою «вибір найкращих великоруських билин» [7, т. 49, с. 422]. На жаль, запланованого не вдалося реалізувати, і на сторінках «вістника літератури, історії і фольклору» так і не було надруковано зразків билинної традиції, однак факт Франкової інтенції «звернути увагу

читаючої публіки» свідчить про його особливу зорієнтованість на тиражування, а відтак і дослідження «старин». Частково реалізувати задум щодо оприлюднення україномовної вибірки билин Франкові вдалося 1901 року. Саме тоді у XV та XVI томах «Літературно-наукового вісника» побачили світ три билини у переспіві П. Грабовського. Зокрема було надруковано билини «Ілля Муромець», «Святогор» та «Як перевелись богатирі на Русі».

Незважаючи на те, що билини не були у фарватері фольклористичних досліджень І. Франка, все ж лаконічні міркування вченого про генезу, поетичний уклад, змістове наповнення цих творів заслуговують на увагу, оскільки спрямовані на в'яснення актуальних питань жанру, ґрунтовані на концептуальних положеннях найновіших на той час билинознавчих студій, закроєні на оригінальному баченні явища з обов'язковим окресленням дальшої перспективи вивчення. Щодо билин І. Франко висловив низку неоднозначних і суперечливих тверджень, які, зрештою, сам спростував, зазначивши, що надважливим у процесі наукового осягнення «старин» є вибір правильної, зорієнтованої на всеохопне пізнання предмета методологічної стратегії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Веселовский А.* Южно-русские былины / А. Веселовский. – СПб., 1881.
2. *Грушевський М.* Історія української літератури : у 6 т., 9 кн., Т. IV, Кн. I / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1994.
3. *Дашкевич Н.* Разбор сочинения В. Миллера «Экскурсы в область русскаго народного эпоса» I–VIII / Н. Дашкевич // Отчет о тридцать шестом присуждении наград графа Уварова. – СПб., 1895.
4. Отзыв о сочинении В. Стасова: «Происхождение русских былин». Академика Ф.И. Буслаева // Отчетъ о двенадцатом присуждении наград графа Уварова. 25 сентября 1869 года. – СПб., 1870.
5. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Львів, 1899. – Т. I.
6. *Стасов В.* Происхождение русских былин / В. Стасов // Вестник Европы. – 1868.
7. *Франко І.* Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986.
8. *Франко І. А. Н. Пыпин.* История русской литературы / Иван Франко // Показчик купор / Иван Франко. – К. : Наукова думка, 2009.

Стаття надійшла до редакції 16.12.2013

Прийнята до друку 24.03.2014

**«ANCIENT FORMS OF CHIVALRY EPOS
OF THE ERA OF PRINCES»:
IVAN FRANKO'S REMARKS ON BYLINY**

Sviatoslav PYLYPCHUK

*The Ivan Franko National University of L'viv,
Institute of Franko Studies,
1 Universytetska Str., L'viv, 79000, Ukraine,
e-mail: s.pylypchuk@online.ua*

The article highlights Ivan Franko's vision of the genesis (mythological, historical and borrowing theories), peculiarities of existence, thematic range and artistic-and-expressive potential of byliny. The researcher's approaches serve as a mirror for tracing the tendencies of scholarly reception of «starinas» in Ukrainian folkloristics. Franko's arguments to prove the apparent continuity in the tradition and eventual transition of byliny into dumy.

Keywords: byliny, heroic epos, mythologism, historicism, borrowing, continuity of tradition.

**«ДАВНИЕ ФОРМЫ КНЯЖЕСКО-РЫЦАРСКОГО ЭПОСА»:
БЫЛИНОВЕДЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ ИВАНА ФРАНКО**

Святослав ПИЛИПЧУК

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
Институт франковедения,
ул. Университетская, 1, Львов, Украина, 79000*

В статье рассмотрены взгляды Ивана Франко на происхождение (мифологическая, историческая теория и теория заимствования), особенности функционирования, тематический диапазон и художественно-экспрессивный потенциал былин. Рассуждения учёного можно рассматривать как зеркало, в котором отражаются тенденции научной рецепции «старин» в украинской фольклористике. Приведены аргументы Франко, подтверждающие преемственность традиции и постепенный переход былин в думы.

Ключевые слова: былины, героический эпос, мифологизм, историзм, заимствование, преемственность традиции.